

تأملاتی تحلیلی - انتقادی پیرامون

فلسفہ ی دین

دکتر س. جابر موسوی راد

دفتر پژوهش و نشر سهروردی

۱۳۹۴

- سرشناسه : موسوی راد، سید جابر.
- عنوان و نام پدیدآور : تأملاتی تحلیلی - انتقادی پیرامون فلسفه‌ی دین:
- مشخصات نشر : تهران، دفتر پژوهش و نشر سهروردی، ۱۳۹۴.
- مشخصات ظاهری : ۹۵۲ ص: نمودار.
- فروست : آشنایی با فلسفه‌ی دین؛ ۶.
- شابک : 978-964-6980-08-2
- وضعیت فهرست‌نویسی : فبیای مختصر.
- یادداشت : فهرست‌نویسی کامل این اثر در نشانی: <http://opac.nlai.ir> قابل دسترسی است.
- یادداشت : کتابنامه.
- یادداشت : نمایه.
- شماره کتاب‌شناسی ملی : ۳۸۷۷۹۳۲

دفتر پژوهش و نشر سهروردی
وابسته به مؤسسه‌ی فرهنگی اندیشه سهروردی

تلفن: ۰۲۱-۸۸۰۲۸۹۵۳

WWW.Suhrawardipub.ir

E-mail: SuhrawardiPub@Gmail.com

info@suhrawardipub.ir

این اثر با حمایت معاونت امور فرهنگی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی منتشر شده است

قیمت: ۴۵۰۰۰ تومان

تأملاتی تحلیلی - انتقادی پیرامون فاسد و دین

دکتر سید جابر موسوی راد

کوثر: لیتوگراف □ □ چاپ‌گر: فیضیه

اول: نوبت چاپ □ □ تاریخ چاپ: پاییز ۱۳۹۴

۱۲۰۰ نسخه: تیراژ □ □ صحاف: قاسم

طراح جلد: مرضیه طاهرخانی

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۶۹۸۰-۰۸-۲

حق چاپ محفوظ است

Printed in the Islamic Republic of Iran

فهرست مطالب

مقدمه	۲۱
-------	----

فصل اول

دین و فلسفه‌ی دین

معنا و تفاوت واژگان «کلام» «دین» «جدید»، «فلسفه» و «فلسفه‌ی دین»	۲۷
معنا و تفاوت کلام و فلسفه	۲۸
معنا و تفاوت کلام و فلسفه‌ی دین	۳۸
فلسفه‌ی دین و مسائل برون‌دینی و درون‌دینی	۴۳
مقدماتی که در فلسفه‌ی دین باید اثبات شود	۴۵
معنا و تفاوت «کلام» و «کلام جدید»	۴۶
تعریف دین	۵۱
چرایی بحث از دین	۵۹
خاستگاه و منشأ دین	۶۶
دیدگاه‌های الحادی و منشأ دین	۶۶
نقد و بررسی نظریه‌های الحادی	۷۶
نظریه‌ی فطرت	۸۴
نقد و بررسی نظریه‌ی فطرت و تبیین دیدگاه مختار	۸۵

نیاز بشر به دین	۸۸
قلمرو دین	۸۹

فصل دوم عقل و ایمان

دیدگاه اول: ایمان‌گروی	۹۲
ایمان‌گرایی افراطی کی‌یرک‌گور	۹۴
دلالت کی‌یرک‌گور و نقد آن‌ها	۹۵
تننت و ایمان‌گرایی	۱۰۰
اشکالات فلسفوی غربی بر ایمان‌گروی	۱۰۱
نقدهایی دیگر بر طرته ایمان‌گروی	۱۰۳
دیدگاه دوم: معرفت‌شناسی اصلاح‌شده	۱۰۳
انواع مبنائرایان حداکثری	۱۰۶
نقدهای پلانتینگا بر مبنائرایان حداکثری	۱۰۷
دیدگاه پلانتینگا	۱۰۸
پاسخ به اشکالات سه‌گانه پلانتینگا	۱۰۹
اشکالات وارد بر پلانتینگا	۱۱۰
یک توجیه برای نظر پلانتینگا و پاسخ به آن	۱۱۶
تقریر آلستون از معرفت‌شناسی اصلاح‌شده و نقد و بررسی آن	۱۱۸
دیدگاه سوم: توجیه بر پایه‌ی عقل‌گرایی عملی و مصلحت‌اندیشی	۱۲۰
انتقاداتی بر مقدمات دیدگاه پاسکال	۱۲۲
تقریر نظر پاسکال	۱۲۳
تقریر نظر ویلیام جیمز	۱۲۴
نقد و بررسی روش مصلحت‌اندیشانه	۱۲۴
بررسی چند نقد دیگر	۱۲۶

۱۲۹	استدلال مصلحت‌اندیشانه در روایات اسلامی
۱۳۰	دیدگاه چهارم: عقل‌گرایی انتقادی
۱۳۴	نقد و بررسی عقل‌گرایی انتقادی
۱۳۵	دیدگاه پنجم: تقدّم ایمان بر عقل در موارد تعارض
۱۳۹	دیدگاه ششم: عقل‌گرایی حداکثری (دیدگاه مختار)
۱۴۶	اشکالات مطرح شده نسبت به عقل‌گرایی حداکثری و پاسخ به آن‌ها
۱۵۴	عقل و دین
۱۵۴	تفاوت «عقل و ایمان» با «عقل و دین»
۱۵۵	امکان یا عدم امکان تعارض عقل و دین
۱۵۷	جایگاه عقل در اسلام
۱۶۰	ارتباط گزاره‌های عقلی با گزاره‌های دینی
۱۶۱	نمونه‌هایی از تعارضات ذاکری بین عقل و دین و راه‌حل آن‌ها
۱۶۱	معقول بودن دعای حاجت
۱۶۳	معقول بودن اعتقاد به تقدیر الهی
۱۶۴	عدم تنافی تقدیر الهی با اختیار انسان
۱۶۶	عدم تنافی اصل علیّت با اختیار انسان
۱۶۸	بحث ملازمه‌ی قضا و قدر با انتساب افعال قبیله‌ی زرتشت به خداوند

فصل سوم

زبان دین

۱۶۹	معنای زبان دین
۱۷۱	نظریه‌ی پوزیتویسم منطقی
۱۷۸	چهار نظریه منشاکرفته از پوزیتویسم منطقی پیرامون زبان دین
۱۸۲	نقد‌هایی بر دیدگاه پوزیتویسم
۱۸۷	دیدگاه ناواقع‌گرایی دینی

۱۹۰	نقدهایی بر دیدگاه ناواقع‌گرایی دینی
۱۹۷	نظریه‌ی زبان نمادین
۱۹۹	تفاوت نماد و نشانه
۲۰۰	ماهیت و مراتب نمادهای دینی
۲۰۲	علت نمادین بودن سخن گفتن از خدا
۲۰۴	زبان نمادین در کلام فیلسوفان دیگر
۲۰۵	نقد دیدگاه نمادین بودن زبان دین
۲۰۹	نظریه‌ی الاهیات سلبی
۲۰۹	الاهیات سلبی فلوپین
۲۱۱	انتقاداتی به الاهیات سلبی فلوپین
۲۱۳	الاهیات سالی بن میمون و قاضی سعید قمی
۲۱۵	نقد و بررسی الاهیات سلبی ابن میمون و قاضی سعید قمی
۲۱۷	نظریه‌ی تماثل یا تشابه
۲۱۸	تماثل تنازلی و تصاعدی
۲۱۹	انتقاداتی بر نظریه‌ی تماثل
۲۲۱	تماثل اسنادی و تناسبی
۲۲۲	نقد و بررسی تماثل اسنادی
۲۲۴	نظریه‌ی کارکردگرایی
۲۲۵	بررسی مقدمات آلتون برای تبیین نظریه‌ی کارکردگرایی
۲۳۰	کارکردگرایی در زبان دین
۲۳۲	تطبیق نظریه‌ی کارکردگرایی بر سه صفت خداوند
۲۳۵	انتقاداتی بر دیدگاه کارکردگرایی آلتون
۲۳۷	بررسی چند نقد دیگر مطرح شده نسبت به آلتون
۲۳۹	نظریه‌ی مختار: تفصیل بین صفات مختلف خداوند
۲۳۹	اشتراک معنوی در صفات ذاتی خداوند

انتقادات مطرح شده نسبت به نظریه‌ی اشتراک معنوی و پاسخ به آن‌ها	۲۴۲
بررسی «صفات فعلی» خداوند	۲۴۵
بررسی «صفات مجازی» خداوند	۲۴۵
اسناد «صفات خبری» به خداوند	۲۴۷

فصل چهارم

ادله‌ی اثبات خدا

بدیه‌ی یا خبری بودن اعتقاد به وجود خداوند	۲۵۱
ادله‌ی اثبات خدا	۲۵۲
برهان امکان و وجوب	۲۵۸
امکان ماهوی و امکان فقی	۲۶۳
مناطق حاجت موجودات به خداوند	۲۶۵
برهان امکان و وجوب و اثبات صفات خداوند	۲۶۹
نقدهای مطرح شده نسبت به بین‌المان و پاسخ به آن‌ها	۲۷۰
برهان صدیقین	۲۸۳
برهان نظم (= برهان غایت‌شناختی)	۲۸۸
برهان نظم بر مبنای تمثیل، استقراء و حکم عقل	۲۹۱
نیاز برهان نظم به اثبات نظم در کلّ جهان یا بعضی از اجزاء آن	۲۹۳
برهان نظم و حساب احتمالات	۲۹۴
نقدهای مطرح شده نسبت به برهان نظم و پاسخ به آن‌ها	۲۹۷
برهان حرکت	۳۰۴
نقدهای مطرح شده نسبت به برهان حرکت و پاسخ به آن‌ها	۳۰۷
برهان علم حضوری (= فطرت یا تجربه‌ی دینی یا اجماع عام)	۳۱۰
برهان علم حضوری	۳۱۱
برهان فطرت، معانی و تفسیر مختار از آن	۳۱۵

۳۲۱	برهان تجربه‌ی دینی، معانی و تفسیر مختار از آن
۳۲۲	برهان وجود نفس مجرد
۳۲۴	برهان از طریق معجزات
۳۲۷	نقدهایی بر علیه برهان معجزه و پاسخ به آن‌ها
۳۳۱	برهان اعتبار عقلانیت
۳۳۳	برهان اخلاقی
۳۳۷	دلیل حدوث (دلیل جهان‌شناختی کلامی)
۳۳۷	بررسی میزان اعتبار دلیل حدوث
۳۴۰	انتقاداتی دیگر بر دلیل حدوث و پاسخ به آن‌ها
۳۴۲	دلیل وجودی
۳۴۳	نقد علیه دلیل وجودی
۳۴۵	روایت دهرتی از دلیل وجودی و نقد و بررسی آن
۳۴۷	انتقاداتی دیگر بر دلیل وجودی و نقد و بررسی آن‌ها
۳۵۱	تقریر هارتسهورن و «توماس» دلیل وجودی
۳۵۲	دلیل درجات کمال
۳۵۳	نقد و بررسی دلیل درجات کمال
۳۵۳	بررسی چند دلیل دیگر (= دلائل علیّت، سودمندی و انباشتی)
۳۵۴	دلیل علیّت
۳۵۵	دلیل سودمندی
۳۵۶	دلیل انباشتی (= دلیل مبتنی بر مجموع قرائن)
۳۵۷	ضمیمه فصل: بررسی راه‌های معرفت خداوند در روایات

فصل پنجم

صفات خدا

۳۶۸	بیان‌ناپذیر بودن خداوند
-----	-------------------------

۳۷۰	صیرف الوجود بودن
۳۷۱	کمالی بودن صفت وجود
۳۷۳	بساطت
۳۷۵	تشخیص
۳۷۷	وجوب و ضرورت وجود
۳۷۸	خداوند و ضرورت منطقی
۳۸۰	کمال مطلق و خیریت محض
۳۸۳	پاسخ به انتقادات مطرح شده نسبت به کمال مطلق الاهی
۳۸۵	وحدانیت
۳۸۹	قدرت مطرح
۳۸۹	قدرت خداوند بر انجام حالات عقلی
۳۹۱	قدرت خداوند بر تغییر حقایق ریاضی و گزاره‌های اخلاقی
۳۹۲	گستره‌ی قدرت الاهی نسبت به اراده‌ی انسان
۳۹۵	گستره‌ی قدرت الاهی نسبت به اعمال زشت و گناهان انسان
۳۹۷	تعلق قدرت خداوند به امور واجب و مستحبی
۳۹۸	قدرت خداوند بر انجام اعمال محدود
۳۹۹	قدرت خداوند بر انجام افعال زشت و شرور
۴۰۱	تعریف دقیق قدرت الاهی
۴۰۲	علم مطلق
۴۰۳	تعریف علم مطلق خداوند
۴۰۴	امکان علم مطلق به همه‌ی امور
۴۰۸	مشکل علم مطلق خدا و اختیار انسان
۴۱۷	علم خداوند به امور ملازم با بدن جسمانی
۴۱۸	سرمدیت خداوند
۴۱۸	تفسیر سرمدیت خداوند

۴۱۹	بی‌زمانی خدا و خلق موجودات زمان‌دار
۴۲۲	بررسی ادله‌ی مخالفان بی‌زمان بودن خداوند
۴۲۴	انفعال‌ناپذیری و تغییرناپذیری
۴۲۸	تعالی خداوند
۴۲۹	تجرّد الاهی
۴۲۹	خالقیت و قیومیت
۴۳۰	سه تصریح از خلق الاهی
۴۳۲	انحصار یا عدم انحصار خلق در خداوند
۴۳۳	دلائل قیومیت و معصومیت خداوند در بقاء
۴۳۵	ضمیمه فصل: تم‌و‌رات مختلف از خدا
۴۳۶	خدای متناهی
۴۳۷	خدای وحدت وجودی
۴۴۱	خدای فلسفه‌ی پویشی
۴۴۲	خدای الاهیات اکزیستانسیالیسم
۴۴۶	خدای فلسفه‌ی دئیستی

فصل ششم

شُرور

۴۵۰	تعریف شُرور و انواع آن
۴۵۲	نسبی بودن شُرور
۴۵۳	انواع شُرور
۴۵۳	تقریر قیاسی و احتمالاتی شُرور
۴۵۴	شُرور به لحاظ منطقی و قرینه‌ای
۴۵۵	معقول فلسفی بودن شُرور
۴۵۵	عواقب ناشی از عدم حلّ مشکل شُرور

۴۵۷		راهمل‌های معضل شرور
۴۵۷		شُرور لازمه‌ی اختیار انسان
۴۶۲		شُرور، راهی برای درک مفهوم خیر
۴۶۳		دلیل نامعلومی که فقط خود خدا می‌داند
۴۶۵		شُرّ تنبیه و زنگ بیدارباش برای خطاکاران
۴۶۶		شُرّ سرمشق و مایه‌ی پند دیگران
۴۶۷		شُرور لازمه‌ی بهترین جهان ممکن
۴۶۹		شُرور، کم‌تر لازمه‌ی جهانی که خیرات آن از شُرور آن بیش‌تر است
۴۷۸		در شُرّی ایجادکننده‌ی خیری بزرگ‌تر
۴۸۳		نسبی بودن شُرور؛ به عنوان راهل معضل شرور
۴۸۵		عدمی بودن شُرور
۴۸۵		تقریر دیدگاه موازن عدمی بودن شُرور
۴۸۸		مشکل وجودی بون «...»
۴۹۱		نقد دلائل قائلان به عدمی بودن شُرور
۴۹۴		نقد دیدگاه عدمی‌انگاری شُرور
۴۹۹		دیدگاه مختار
۵۰۲		اشکالات مرتبط با دیدگاه مختار و پاسخ به آن

فصل هفتم

تجربه‌ی دینی

۵۱۰		معنا و تعریف تجربه‌ی دینی
۵۱۲		انواع تجارب دینی
۵۱۶		حقیقت تجربه‌ی دینی
۵۱۸		هسته‌ی مشترک تجربه‌های دینی، نزاع ساخت‌گرایان و ذات‌گرایان
۵۲۵		نقد و بررسی دیدگاه بیان‌ناپذیر بودن تجارب دینی

۵۳۰	 امکان وقوع تجارب دینی
۵۳۱	 دیدگاه مختار راجع به اعتبار تجارب دینی
۵۳۸	 اختلاف تجارب دینی در ادیان مختلف
۵۴۰	 نقد و بررسی راه‌های اثبات اعتبار تجارب دینی
۵۴۰	 تفصیل سه‌گانه راجع به اعتبار و ارزش تجارب دینی
۵۴۱	 حجّیت اتفاق آراء، قابلیت تحقیق و انتظام
۵۴۵	 راه زودباوری
۵۴۹	 راه مشابّهت تجارب دینی با تجربه‌ی حسی
۵۵۷	 راه‌های سه‌گانه‌ی اوتو برای اثبات عینیت تجارب دینی
۵۵۸	 تفصیل و بیان جیمز پیرامون اعتبار تجارب دینی
۵۵۹	 عدم عینیت تجارب دینی، نحوه‌ی پراودفوت و مایکل مارتین
۵۶۰	 دیدگاه پراودفوت
۵۶۱	 دیدگاه مایکل مارتین
۵۶۲	 جایگاه بحث تجربه‌ی دینی و نظریه‌ی گونه‌ی دین تجربه‌ی دینی
۵۶۵	 وحی و تجربه‌ی دینی

فصل هشتم

اعجاز

۵۷۲	 راه‌های اثبات نبوت
۵۷۳	 تعریف معجزه از نگاه متکلمان مسلمان
۵۷۸	 تعریف معجزه از نگاه اندیشمندان غربی
۵۸۰	 دلالت معجزه
۵۸۱	 دلالت معجزه بر صدق تعالیم انبیاء
۵۸۲	 آیا معجزات فقط از طریق خداوند ترجیه می‌شوند؟
۵۸۸	 امکان یا عدم امکان کشف علل طبیعی معجزات

امکان تمییز قوانین طبیعی از غیرطبیعی در معجزات	۵۹۰
امکان وقوع معجزه	۵۹۳
نقد و بررسی انتقادات فیلسوفان غربی بر علیه اعتبار و دلالت معجزات	۵۹۶
نقد و بررسی تشکیکات فخررازی پیرامون اعتبار، دلالت و فاعل معجزه	۶۰۳
امکان عقلی وقوع معجزات	۶۰۵
تشکیکات مربوط به ضرورت وقوع معجزات به دست خداوند	۶۰۷
تشکیکات مربوط به ضرورت وقوع معجزات به جهت تصدیق پیامبر	۶۰۹
تشکیکات مربوط به ضرورت صدق مدعی نبوت	۶۱۰
اشکال دوری بودن معجزات	۶۱۳
تشکیک از ملازمی بین معجزه و تصدیق مدعی آن	۶۱۵
نقد و بررسی تشکیکات مربوط به دلالت معجزات	۶۱۷
اعتبار تواتر در گزارش‌های معجزات	۶۱۹
اعتبار ظهورات در گزارش‌های معجزات	۶۲۳

مصل‌نها

کثرت‌گرایی دینی

نگرش‌های سه‌گانه راجع به حقانیت ادیان	۶۲۶
تبیین نظریه‌ی انحصارگرایی و دو تقریر از آن	۶۲۶
دلیل انحصارگرایی	۶۲۷
بررسی انتقادات مطرح شده نسبت به انحصارگرایی و پاسخ به آن‌ها	۶۳۰
تبیین نظریه‌ی کثرت‌گرایی دینی	۶۳۷
نقد نظریه‌ی کثرت‌گرایی دینی	۶۴۴
کثرت‌گرایی دینی عملی	۶۵۰
تبیین نظریه‌ی شمول‌گرایی	۶۵۲
نقد نظریه‌ی شمول‌گرایی	۶۵۵

- ۶۵۵ تبیین دیدگاه مختار راجع به شمول‌گرایی
- ۶۵۷ معنای درست وحدت ادیان
- ۶۶۰ معیارهای ارزیابی ادیان

فصل دهم

علم و دین

- ۶۶۶ ارتباط علم و دین
- ۶۶۷ تبادل چه زهی علم و دین
- ۶۷۲ علم آید کننده‌ی دین
- ۶۷۴ انگای دین به روش تجربی
- ۶۷۵ علم و دین، در شریک واقعیت
- ۶۷۸ ناسازگاری علم و دین
- ۶۷۹ دیدگاه مختار: تفصیل بین ادیان و علوم
- ۶۸۱ دین و علوم اجتماعی و علوم انسانی
- ۶۸۲ نمونه‌هایی از تعارض ظاهری علم و دین و راه‌حل‌های آن‌ها
- ۶۸۳ دین و نظریه‌ی تکامل
- ۶۸۵ معارضه با برهان نظم
- ۶۸۶ معارضه با هدف‌داری خلقت جهان و انسان
- ۶۸۷ معارضه با رحمانیت خداوند
- ۶۸۸ معارضه با اشرفیت انسان‌ها
- ۶۸۹ معارضه با اخلاق تکاملی
- ۶۹۰ معارضه با کتاب مقدس و قرآن
- ۷۰۰ علم و خدای شخصی
- ۷۰۱ دین و نظریه‌های علمی مربوط به خلقت جهان
- ۷۰۳ دین و فیزیک کوانتوم

۷۰۷.....	علم دینی
۷۰۸.....	دیدگاه آیه الله جوادی راجع به علوم دینی و اسلامی
۷۱۱.....	دیدگاه مختار راجع به علوم دینی و اسلامی

فصل یازدهم

دین و هرمنوتیک

۷۲۰.....	تعریف هرمنوتیک و مراحل آن
۷۲۴.....	هرمنوتیک‌های خاص و هرمنوتیک کتاب مقدس
۷۲۶.....	هرمنوتیک عام یا رمانتیک
۷۲۶.....	هرمنوتیک شلایرماخر
۷۳۵.....	نقد و بررسی هرمنوتیک شلایرماخر
۷۳۸.....	هرمنوتیک دیلمر
۷۴۱.....	نقد و بررسی هرمنوتیک دیلمر
۷۴۲.....	هرمنوتیک فلسفی یا هستی‌شناسانه
۷۴۲.....	انتقادات هرمنوتیک فلسفی بر هرمنوتیک رمانتیک
۷۴۴.....	هرمنوتیک هایدگر
۷۴۶.....	نقد و بررسی هرمنوتیک هایدگر
۷۵۰.....	هرمنوتیک گادامر
۷۵۵.....	نقد و بررسی هرمنوتیک گادامر
۷۵۷.....	هرمنوتیک هابرماس
۷۵۸.....	نقد و بررسی هرمنوتیک هابرماس
۷۵۸.....	هرمنوتیک پل ریکور
۷۶۴.....	نقد و بررسی هرمنوتیک پل ریکور
۷۶۵.....	هرمنوتیک هیرش و بیّی
۷۶۸.....	نقد و بررسی هرمنوتیک هیرش و نقدهای کوزنزهوی بر آن

۷۷۰	اصول هرمنوتیک و روش فهم متن در علم اصول و تفسیر
۷۷۱	لزوم فهم مراد جدی متکلم
۷۷۵	تعین و ثبوت معنا
۷۷۵	چندلایه بودن فهم
۷۷۷	اعتباری بودن وضع زبانی
۷۷۸	محوریّت عرف در فهم معانی الفاظ در صورت عدم وجود قرینه
۷۷۸	ترجیح قرائن لفظی و لّبی بر ظهور اولیه
۷۷۹	حجّیت ظهور
۷۸۱	اعتبار ظهور زمان صدور کلام
۷۸۳	عدم تفاوت بین مخاطب عصر صدور کلام و سائر مخاطبین در فهم معنا
۷۸۵	فاصله‌ی زمانی میان مفسّر و نویسنده و استصحاب قهقری
۷۸۶	وجود اصول عقاید مرمیّ لام نویسنده
۷۸۷	امکان رسیدن به معنای موضوع له
۷۸۸	وجود دلالات فرامنطوقی (= دلالات مفهومی و سیاقی)
۷۹۱	ارجاع متشابهات به محکّمات

فصل دوازدهم

دین و اخلاق

۷۹۴	نظریه‌ی امر الاهی
۷۹۶	نقد و بررسی ادله‌ی موافقان نظریه‌ی امر الاهی
۷۹۷	انتقاداتی بر نظریه‌ی امر الاهی
۸۰۳	نظریه‌ی ترکیبی
۸۰۴	تعارض دین و اخلاق
۸۰۸	دیدگاه تقدّم دین بر اخلاق
۸۱۰	نظریه‌ی تقدّم اخلاق بر دین

۸۱۱	نظریه‌ی تحویل اخلاق به دین
۸۱۱	نظریه‌ی اخلاق سکولار
۸۱۲	دیدگاه جزء بودن اخلاق نسبت به دین
۸۱۳	دیدگاه مختار: ارتباط تعاملی بین دین و اخلاق
۸۱۳	استقلال عقل در تشخیص برخی امور اخلاقی بدون نیاز به دین
۸۱۵	نقد و بررسی دیدگاه فیلسوفان مسلمان پیرامون حُسن و قُبْح عقلی
۸۱۷	الف) جواب نقضی
۸۱۸	ب) جواب حکمی
۸۱۹	بررسی دیدگاه‌های فیلسوفان معاصر پیرامون ملاک درستی اخلاقی
۸۲۰	۱- نظریه‌ی اعتدالیات علامه طباطبائی
۸۲۲	۲- دیدگاه استاد سبحان یزدی
۸۲۳	نیاز اخلاق به دین و اخلاق دینی
۸۲۴	نیازمندی‌های دین به اخلاق
۸۲۵	نیازمندی‌های اخلاق به دین
۸۳۰	موارد تعارض ظاهری بین دین و اخلاق و راه حل آن‌ها

فصل سیزدهم

حیات پس از مرگ

۸۴۱	مسائل مربوط به نفس
۸۴۲	معیارهای وحدت شخصی
۸۴۷	چند نظریه‌ی مادی جای‌گزین نفس
۸۵۱	ادله‌ی معتبر اثبات وجود نفس مجرد
۸۵۷	بررسی سایر ادله‌ی اثبات وجود نفس مجرد
۸۵۸	انتقادات مطرح شده نسبت به ادله‌ی وجود نفس و پاسخ به آن‌ها
۸۶۳	معنای معاد

۸۶۴	تصوّرات مختلف درباره‌ی نوع بقاء پس از مرگ
۸۶۷	دلائل معتبر اثبات حیات پس از مرگ
۸۷۶	دلائل دیگر اثبات حیات پس از مرگ
۸۸۵	پاسخ به انتقادات مطرح شده بر ضدّ امکان و وقوع جهان پس از مرگ
۸۸۹	تناسخ
۸۹۱	بررسی دلائل استحاله‌ی تناسخ به معنای اعمّ
۸۹۴	بررسی دلائل استحاله‌ی تناسخ به معنای اخصّ
۸۹۵	بررسی دلائل جاودانگی نفس
۸۹۹	علّت عذاب جهنّم
۹۰۷	علّت جاودانگی عذاب جهنّم
۹۱۹	■ فهرست منابع
۹۱۹	الف) فارسی و عربی
۹۲۹	ب) انگلیسی
۹۳۳	■ نمایه‌ی آیات قرآن کریم
۹۳۹	■ نمایه‌ی روایات
۹۴۳	■ نمایه‌ی أعلام

در میان سؤالات مختلف، بحث‌های گوناگون، و رشته‌های متنوع فکری، مهم‌ترین دغدغه‌ی حقیقی بشر اسلامی مبدأ و معاد است. مهم‌ترین دغدغه‌ی بشری این است که «من از کجا آمده‌ام؟» و «به کجا می‌روم؟». این‌ها مهم‌ترین سؤالاتی هستند که به زندگی ما جهت می‌دهند. این که به دنبال چه باشیم، چگونه زندگی کنیم، چه چیزی را خوشبختی بدانیم و چگونه در مسیر آن حرکت کنیم، همه بستگی به نگاهی دارد که ما به مسائل مربوط به مبدأ و معاد داریم. بشر امروز اگر به دنبال پاسخی درخور برای مهم‌ترین دغدغه‌های بشری است، باید به سراغ مباحث اعتقادی مرتبط به مبدأ و معاد برود.

این مباحث در سنت اسلامی، در علم کلام و فلسفه مورد بحث و بررسی قرار گرفته است. اما امروزه در غرب، رشته‌ای به نام «فلسفه‌ی دین» به وجود آمده که این قبیل مباحث را با نگاهی عقلی مورد بحث و بررسی قرار می‌دهد. مباحث فلسفه‌ی دین غربی با مباحث فلسفه و کلام اسلامی شباهت‌های زیادی دارند؛ اما تفاوت‌های خاص خود را هم دارند که در ضمن مباحث آتی به آن‌ها اشاره خواهیم کرد.

اما فلسفه‌ی غرب (در معنای عامش که شامل تمام فلسفه‌های مضاف هم بشود)، در ایران چه وضعیتی دارد؟ متأسفانه باید بگوییم که در مواجهه با فیلسوفان دین غربی، ما در کشور خود بیش‌تر (و نه مطلقاً) مورخان فلسفه‌ی دین داریم تا فیلسوفان صاحب‌نظر. بیش‌تر کارهایی که در کتاب‌های فلسفه‌ی دین کنونی انجام شده، گزارشی است از آراء

فیلسوفان غربی؛ اما تفکر و نقد و بررسی که اساس کار فلسفه است، کم‌تر انجام شده است؛ حتی عده‌ای اعتبار یک مقاله یا کتاب را تنها به گزارش خوب، دقیق و کامل از نظر یک فیلسوف غربی با مراجعه به منابع متعدد انگلیسی می‌دانند. در یک نگاه خوش‌بینانه، شاید گمان شود که این امر ناشی از این است که هر نقدی مبتنی بر یک گزارش قوی از یک دیدگاه است؛ اما حقیقتی که بیش‌تر می‌بینیم این است که این نویسندگان در گزارش آراء فیلسوفان غربی، چنان غرق می‌شوند که گویی خود گزارش هدف بوده است؛ در حالی که گزارش آراء، باید صرفاً مقدمه‌ای برای رسیدن به نتیجه‌ای عقلانی و فلسفی باشد. این معضل با نگاهی گذرا به کتاب‌ها و مقالاتی که در باب فلسفه‌ی دین در کشور نوشته شده واضح‌تر می‌گردد. متأسفانه در اغلب موارد، کتاب‌ها و مقالات نوشته شده در حیطه‌ی فلسفه‌ی دین، تنها مجموعه‌ای از آراء اندیشمندان غربی را در بر می‌گیرد، و اگر نقدی هم انجام شود، در حد کلمات و بدون توجه به زوایای مختلف مسأله بوده است. این نوع نگاه امروزه در سارهای تطبیقی و مقایسه‌ای هم نمود پیدا کرده است. کار تطبیقی و مقایسه‌ای در واقع باید مقدمه‌ای برای رسیدن به یک نتیجه‌ی درست باشد؛ اما امروزه می‌بینیم این هدف فراموش شده و کسانی که در این وادی مشغول به کار هستند، صرفاً به دنبال پیدا کردن یک سری مشابهت‌ها و تفاوت‌ها بین آراء یک فیلسوف غربی و یک فیلسوف اسلامی هستند. معلوم نیست پیدا کردن این شباهت‌ها و تفاوت‌ها اگر ما را به نتیجه‌ای درست نرساند، چه ثمره‌ای می‌تواند داشته باشد! جالب آن که حتی وقتی سخن از نقد یک دیدگاه فلسفی هم می‌شود، برخی بی‌سراغ تفکر و نقدهای قوی عقلانی باشند، به دنبال گزارش از نقد یک فیلسوف غربی نسبت به یک مسأله‌ی خاص هستند، نه نقدی که خود می‌توانند نسبت به آن مسأله وارد کنند.

شاید به جهت همین وضعیّت است که گاه شنیده می‌شود کسانی که وارد مسائل فلسفه‌ی دین شده‌اند، به جای استحکام بخشیدن به اعتقادات خود، دچار نوعی شکاکیت و لادری‌گری دینی شده‌اند و نهایتاً با نظراتی مثل «ایمان‌گرایی»، به دنبال چاره‌ای برای حیرت و سرگردانی خویش گشته‌اند.

با وجود تمام این مسائل، نویسندگان تلاش متفکرانه‌ی را که در این راه نقادانه و

مجتهدانه وارد مسائل فلسفه‌ی دین شده‌اند، نادیده نمی‌گیرد. نویسندگان اعتقاد راسخ دارد که تأمل و درنگ در جدیدترین آراء فیلسوفان دین جهان، امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است؛ اما در عین حال، نباید فریفته‌ی هر دیدگاه جدیدی شد، و باید دانست بسیاری از نظرات ناپخته‌ی جدید ناشی از عدم فهم درست نظریه‌های فیلسوفان و متکلمان پیشین است. به عنوان مثال، برخی از فیلسوفان غربی در قرن بیستم این اشکال را مطرح می‌کنند که «اگر هر چیزی نیاز به علت دارد، پس خدا هم نیاز به علت دارد»؛ در حالی که چند صد سال پیش، به این اشکال پاسخ گفته شده است، یا این که هم اکنون برخی از فیلسوفان غربی، ضرورت علی را به معنای نفی اختیار و اراده‌ی آزاد انسان می‌دانند؛ در حالی که این بحث هم، ریشه‌ی اسلامی از قرن‌ها قبل حل شده و ثابت شده که قبول ضرورت علی به معنای نفی اختیار نیست، و یا هنوز هم مادی‌گرایانی یافت می‌شوند که قدم زمانی عالم را دلیل رنجه‌ی خدا می‌دانند؛ در حالی که از قرن‌ها پیش فیلسوفان مسلمان توضیح داده‌اند که مناط بحث به علت، امکان است، چه عالم قدیم باشد یا حادث. این‌گونه موارد فراوان هستند. متن کتاب به آن‌ها اشاره شده است؛ اما در این جا، فقط می‌خواهیم این نکته را تذکر دهیم که در درجه‌ی اول، ما باید فهمی درست نسبت به نظریه‌های قدیم فلسفی داشته باشیم و بعد، راجع به نظریه‌های جدید برویم. نباید گمان کنیم که آشنایی با نظریه‌های فیلسوفان پیشین، تنها آشنایی با تاریخ فلسفه است و ارزش فلسفی ندارد. همان‌گونه که پیش از این گفته شد، ما باید به بسیاری از اشتباهات برخی از فیلسوفان جدید، ناشی از عدم درک عمیق و ژرف، نسبت به نظریه‌های فیلسوفان پیشین است.

ما باید علاوه بر فلسفه‌ی اسلامی، با فیلسوفان غربی آشنا باشیم؛ چه فیلسوفان معاصر و چه فیلسوفان قرون قبل. نویسندگان معتقد است ترجمه و گزارش آراء غربیان کار خوبی است، اما به شرط آن که این کار، مقدمه‌ای برای به دست آوردن نتایج درست فلسفی باشد. ما امروز در حوزه‌ی علوم فلسفی، نیازمند فیلسوف هستیم، نه مورخ فلسفه. ما نیازمند کسانی هستیم که در درجه‌ی اول، فلسفه‌ی غرب را درست بفهمند و بعد، به دنبال نقد و بررسی دیدگاه‌های غربیان باشند.

هدف از تألیف این کتاب پُر کردن این خلأ و نیاز اساسی در حیطه‌ی فلسفه‌ی دین است. به نظر می‌آید به کتاب‌هایی چند در حوزه‌ی فلسفه‌ی دین نیاز داریم که در ضمن اشاره به دیدگاه‌های مختلف در زمینه‌ی فلسفه‌ی دین، به تحلیل و بررسی عقلانی این نظرات بپردازند و در این حوزه، زوایایی نو را از این طریق گشوده و هموار سازند. برای رسیدن به این هدف، کتاب حاضر تلاش نموده تا ابتدا مشهورترین نظریاتی را که در حوزه‌ی مسائل مختلف فلسفه‌ی دین وجود دارد، گردآوری کند. برای رسیدن به این هدف، بیش‌تر کتاب‌هایی که به زبان فارسی در این زمینه، ترجمه یا تألیف شده و نیز مقداری از کتاب‌های ترجمه نشده، مورد بررسی کامل قرار گرفته است؛ سپس نویسنده وارد مراحلی اصلی شده و تلاش کرده حتی الامکان به صورت منفعلانه به بیان آراء دیگران نپردازد، بلکه به هدایت‌های را مورد ارزیابی و نقادی قرار دهد.

کار اصلی این کتاب بعد از بررسی عقلانی و تحلیل فلسفی و انتقادی نظریه‌های مطرح در حوزه‌ی فلسفه‌ی دین است که به نظر می‌رسد نمونه‌ی آن تاکنون در این سطح انجام نشده است. امیدواریم این کار، مآذم‌های بر کارهای تحلیلی و نقادانه در حیطه‌ی فلسفه‌ی دین و سائر حیطه‌های فلسفی باشد...

در این جا و در این ارتباط، لازم است راجع به کتاب حاضر، چند نکته توضیح داده شود:

۱- با توجه به این که هدف اصلی کتاب نقد و بررسی آراء فیلسوفان دین غربی است، به آراء اندیشمندان اسلامی کم‌تر اشاره شده است؛ مگر به جهت نقد آراء فیلسوفان غربی.

علت تمرکز بیش‌تر بر آراء فیلسوفان غربی این است که در زمینه‌ی آراء فیلسوفان مسلمان کارهای زیادی صورت گرفته است (اگرچه هیچ‌گاه نمی‌توانیم بگوئیم کار به اندازه‌ی کافی صورت گرفته است). به عنوان مثال، در بحث صفات خدا، معاد، ادله‌ی درون‌دینی نقد پلورالیسم یا ... کتاب‌های زیادی نوشته شده است؛ اما این که کسی با توجه به این مبانی، وارد فلسفه‌ی غرب شده و به تحلیل و ارزیابی دیدگاه‌های غربیان بپردازد، کاری بس مهم است که کم‌تر انجام شده است و هدف اساسی این کتاب هم

همین بوده است؛ در عین حال، مواردی هم یافت می‌شود که به بررسی دیدگاه اندیشمندان اسلامی پرداخته شده است.

در این کتاب، دیدگاه‌های روشنفکران معاصر ایرانی پیرامون مسائل مرتبط در حوزه‌ی فلسفه‌ی دین مطرح نشده است. علت این امر این بوده که اولاً قصد ما بیشتر، تمرکز بر روی آراء فیلسوفان غربی بوده است. ثانیاً افکار این افراد به اندازه کافی در کتاب‌های مختلف مورد نقد قرار گرفته، و نیازی به تکرار این آراء و نقد دوباره‌ی آنها احساس نمی‌شود.

۲- این کتاب برای سطح متوسط و عالی فلسفه‌ی دین نوشته شده است و از همین رو، برخی از مسائل را اختصار بیان شده و از توضیحات بیش‌تر که معمولاً برای روشن نمودن بحث در کتاب‌های عمومی فلسفه‌ی دین صورت می‌گیرد، پرهیز شده است. به عنوان مثال، وقتی در بحث صفات خدا، اشاره‌ای به بحث جبر می‌شود، فرض بر این گرفته شده که خواننده با معنای ادله کلی نقد جبر آشنایی دارد؛ یا وقتی بحث از عقل و ایمان می‌شود، فرض بر این است که خواننده با معانی کلی عقل و ایمان آشنایی دارد؛ البته در جایی که احساس نیاز به توضیح شده، سعی گردیده اشاره‌ای مختصر به بحث شود. اما به هر صورت، با توجه به این که این کتاب برای سطح متوسط و عالی فلسفه‌ی دین نوشته شده و برخی اطلاعات پیرامون آن را می‌تواند به مفروض می‌گیرد، نسبت به بعضی از مفاهیم و مسائل، بسط و تفصیل زیادی داده شده است.

۳- در برخی موارد، آدرس‌های ذکر شده از نسخ منابع دست‌نویس هستند؛ هم‌چنین در موارد زیادی به جای مراجعه به متن اصلی، به متن ترجمه شده مراجعه شده است، علت این امر این است که اگرچه مراجعه به منابع اصلی به اتقان بیش‌تر کار کمک می‌کند، اما نویسنده ضرورت زیادی برای این امر نمی‌دیده؛ زیرا هدف اصلی این کتاب، نقد و بررسی دیدگاه‌های رایج فیلسوفان غربی در کتاب‌های فارسی و ترجمه شده بوده است؛ از همین رو، به ذهن نویسنده آمد که ارجاع دوباره به تمام منابع دسته‌ی اول که البته دسترسی به بسیاری از آنها هم (خصوصاً منابع انگلیسی) کار سختی بود، نوعی دوباره‌کاری و تکرار کم‌ثمر محسوب می‌شود.

۴- نویسنده در این کتاب نهایت تلاش خود را انجام داده تا تعلقات دینی قبلی‌اش، تأثیری در استدلال‌هایش نگذارد و بدون جانبداری از یک عقیده‌ی خاص، به دنبال یافتن حقیقت باشد. این امر موجب شده که حتی در بعضی مسائل (نظیر اشکال هاسپرز به تعریف دین، یا اشکالات متعدّد وی به برخی پاسخ‌های شُرور)، دیدگاه برخی فیلسوفان ملحد مورد پذیرش قرار گیرد و یا حتی در موارد متعدّد، دیدگاه‌های برخی از اندیشمندان و بزرگان فلسفه و کلام اسلامی، مورد نقد قرار گیرد.

در عین حال، به نظر می‌آید کتاب حاضر توانسته با این نگاه عقلانی و انتقادی، این نتیجه را به اثبات برساند که دیدگاه عقلی و برهانی، نهایتاً به «دین» می‌رسد و این دیدگاه دینی که «نعلاً عسی بین عقل برهانی و دین حق وجود ندارد»، سخنی کاملاً متین و درست است.

۵- از دید نویسنده، این کتاب یکی از استدلالی‌ترین و نقّادانه‌ترین کتاب‌هایی است که تاکنون در کشور به رشته‌ی فلسفه‌ی دین نوشته یا ترجمه شده است. ما قضاوت نهایی در این امر را به خواننده محترم می‌سپاریم. به هر صورت، این کتاب، هم می‌تواند به عنوان منبعی درسی برای سطح و عالی‌تر فلسفه‌ی دین، و هم به عنوان منبعی درجه‌ی اوّل برای مطالعات مرتبط با فلسفه دین به کار گرفته شود.

امید آن که این اثر مورد استفاده‌ی خوانندگان قرار گرفته و گامی در راه شناخت و بررسی عقلانی مسائل فلسفه‌ی دین بردارد.

دکتر جابره موسوی‌راد